

UOT 159.9.

Arzu Kamal qızı Bağırzadə
Gəncə Dövlət Universitetinin müəllimi

DEMOQRAFİK AMİLLƏRİN NEQATİV TƏSİRLƏRİ NƏTİCƏSİNDƏ KİÇİK YENİYETMƏLƏRDƏ YARANAN PSIXOLOJİ PROBLEMLƏR

Арзу Камал гызы Багырзаде
преподаватель Гянджинского Государственного Университета

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ У ПОДРОСТКОВ МЛАДШЕГО ВОЗРАСТА В РЕЗУЛЬТАТЕ НЕГАТИВНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ

Arzu Kamal Bagirzade
lecturer at Ganja State University

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS IN YOUNG ADOLESCENTS AS A RESULT OF THE NEGATIVE IMPACT OF DEMOGRAPHIC FACTORS

Xülasə. Məqalədə demoqrafik amillərin neqativ təsirlərinə məruz qalmış kiçik yeniyetmələrdə yaranan psixoloji problemlər araşdırılır. Müəllif Gəncə şəhərinin orta məktəblərində həyata keçirdiyi tədqiqatlarında sinif rəhbəri, uşaq birliyi rəhbəri və məktəb psixoloqları ilə birlikdə müxtəlif testlər vasitəsi ilə demoqrafik amillərin neqativ təsirini öyrənmək üçün kiçik yeniyetmələrlə diaqnostik iş həyata keçirmişdir. Məlum olmuşdur ki, müxtəlif demoqrafik xarakteristikaya malik olan kiçik yeniyetmələr fərqli psixoloji problemlərə malik olur.

Açar sözlər: *demoqrafik amillər, kiçik yeniyetmələr, sosiallaşma, sosial inkişaf şəraiti, idraki təlabatlar, motivasiya xüsusiyyətləri*

Резюме. В статье рассматриваются психологические проблемы подростков младшего возраста, подвергающихся негативному воздействию демографических факторов. В своем исследовании в общеобразовательных школах Гянджи автор совместно с классным руководителем, руководителем детского объединения и школьными психологами провела диагностическую работу с младшими подростками по изучению негативного воздействия демографических факторов с помощью различных тестов. Выявлено, что подростки младшего возраста с разными демографическими характеристиками имеют разные психологические проблемы.

Ключевые слова: *демографические факторы, подростки младшего возраста, социализация, условия социального развития, познавательные потребности, мотивационные особенности*

Summary. The article deals with the psychological problems of young adolescents exposed to the negative impact of demographic factors. In her study in general education schools in Ganja, the author, together with the class teacher, the head of the children's association and school psychologists, carried out diagnostic work with younger teenagers to study the negative impact of demographic factors using various tests. It was revealed that young adolescents with different demographic characteristics have different psychological problems.

Key words: *demographic factors, young adolescents, socialization, social development conditions, cognitive needs, motivational characteristics*

Şəxsiyyətin sosiallaşması onun yaşadığı sosial inkişaf şəraiti ilə bilavasitə əlaqəlidir. Sosial inkişaf şəraitinin adekvatlığı şəxsiyyətin sosiallaşması prosesinin dinamikliyini şərtləndirir,

lakin sosial inkişaf şəraiti sabit xarakter daşımır, o müxtəlif amillərin təsiri ilə dəyişə bilər. Müəyyən edilmişdi ki, ailədə sosial inkişaf şəraitinin dəyişməsinə şərtləndirən amillərdən biri də de-

moqrafik proseslərdir (1). Bu ailədə uşaqların sosiallaşmasına ləngidici təsir göstərir.

Sosiallaşma problemi ilk dəfə Amerika tədqiqatçısı Marqaret Mid tərəfindən araşdırılmış, bu istiqamətdə apardığı tədqiqatlarda maraqlı nəticələr əldə olunmuşdur. O müəyyən etmişdir ki, sosiallaşmanın necə getməsi tamamilə sosial mühitlə bağlıdır (2; 3). M. Midin bu qənaəti özündən sonrakı tədqiqatlarda da mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, sosial mühitin, yəni uşağın sosial inkişaf şəraitinin sosiallaşmaya təsiri bu sahədə aparılan tədqiqatlarda daha da möhkəmləndirildi: həm evdə, həm məktəbdə, həm də həmyaşıdlar arasındakı sosial mühit böyüməkdə olan nəslin sosial inkişaf şəraitinə çevrilərək, onun sosiallaşmasının istiqamətini təşkil edir. M. Midin tədqiqatlarından sonra Ç. Kuli şəxsiyyətin qrupda sosiallaşması problemini araşdırdı (4). Bu nəzəriyyə şəxsiyyətin sosiallaşması baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Şəxsiyyətin sosiallaşması müxtəlif sosial institutlarda baş verir. Hər bir sosial institutda fərqli sosial inkişaf şəraiti olduğundan, hətta fərqli sosial normalar hegemon olduğundan şəxsiyyətin sosiallaşması mürəkkəb və ziddiyyətli xarakter daşıyır. İstər ailə, istər sinif, istərsə də həmyaşid uşaqlar qrupu mahiyyəti etibarilə qrup münasibətlərini özündə təzahür etdirir. Hər bir şəxs bu münasibətlərin əhatəsində sosiallaşır. Hətta eyni bir sinif, eyni bir ailə və ya eyni həmyaşıdlar qrupu onun subyektləri üçün forma baxımdan eyni sosial mühit olsa da, məzmunca eyni olmayıb, sosial inkişaf şəraiti fərqli olur.

Şəxsiyyətin sosiallaşmasını “fərdin sosial mühitə daxil olmaq yolu ilə ictimai təcrübəni mənimsəməsi prosesi” kimi dəyərləndirən Q.Y. Abbasova, R.M. Mahmudova və H.Ə. Əlizadə bu prosesin mürəkkəb və ziddiyyətli xarakter daşdığını qeyd edirlər. Müəlliflər onun mürəkkəb və ziddiyyətli olmasını şəxsiyyətin sosiallaşmasında müxtəlif sosial institutlarda tutduqları mövqe ilə əlaqələndirirlər [5, s. 126].

Şəxsiyyətin sosiallaşmasında mürəkkəblik və ziddiyyət yaradan amillərdən biri demografik proseslərdir. Demografiya (yun: xalq, qida) bir elm kimi XX əsrdə, formalaşmış, əhalinin artımı haqqındakı qanunauyğunluqları, onun sosial-iqtisadi və təbii şərtlərdən asılılığının xarakterini, miqrasiya, qeydiyyat alma, ərazilərdə yerləşmə və əhalinin tərkibi, onun dəyişmələri, bu

dəyişmələrin səbəbləri və yaxşılaşdırılması üçün verilən tövsiyələri ifadə edir (6).

Keçən əsrin ortalarından etibarən dünyanı bürüyən yeni qloballaşma dalğası özü ilə birgə çoxsaylı sosial-psixoloji problemlər yaratmışdır. Nəticədə demografik problemlərin əhatə dairəsi də genişlənmişdir. Bu səbəbdən insanların həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə demografik problemlərin neqativ təsirinin aradan qaldırılmasına olan tələbat da gündən-günə artır.

Demografik proseslərə diqqətin artmasının ilkin səbəbi əhalinin sürətli artımıdır. Əhalinin sürətli artımı təbii ehtiyatların onlar arasında bölgüsündə çətinliklər yaratmış və bu resurslar uğrunda mübarizəni gücləndirmişdi. Bununla bərabər boşanma, ölüm, təkrar nikah, miqrasiya və bu kimi demografik proseslərin intensivliyini artırmışdı. Prof. H.Ə. Əlizadə boşanma, ölüm, doğum, təkrar nikah, miqrasiya və s. prosesləri zamanın qlobal demografik problemləri kimi mənalandırır [1, s. 17].

Demografik proseslər insanların həyat-fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə öz təsirini göstərir. Aparılan tədqiqatların nəticələrindən aydın olur ki, demografik proseslər şəxsiyyətin sosiallaşmasına ləngidici təsir edir. Bu, ilk növbədə, demografik proseslərin ailədə mövcud olan sosial inkişaf şəraitində dəyişiklik yaratması nəticəsində baş verir. Bu tədqiqatlara nəzər salaq.

K. Eyyubova əlilliyi, yetimliyi, ictimai qəyyumluğu, miqrantlıq həyatını, uşaqların aşağı səviyyəli maddi təminatlı, təhsilli və əxlaqlı ailələrdə böyüməsini sosiallaşmanı ləngidən demografik problemlər kimi dəyərləndirir. Onun fikrincə, insanın bu və digər aspektdən sosiallaşması yalnız cəmiyyətin deyil, həm də ayrı-ayrı konkret qrup və birliklərin tələbidir, lakin o həmişə sosiallaşmanın obyektinə ola bilmir (7, s. 73).

V.Ə. Məmmədovun valideynlərin boşanması, təkrar nikah, miqrasiya, evsizlik problemi, ailənin iqtisadi çətinlikləri, valideynlərdən birinin ailədən uzaqda yaşaması, xəstəlik halları kimi demografik amillərin neqativ təsirləri ilə üzləşmiş şəxslərdə ünsiyyətə, təhsiləlməyə maraqsızlığın yarandığını, fəallığın aşağı endiyini, çətinliklərə üstüngəlmə yollarını axtarmadıqlarını bildirir (8).

S.A. Məmmədov şəxsiyyətin sosiallaşmasında miqrasiya problemindən bəhs edir. Mühitin dəyişməsinin, münasibətlər sisteminin yeni-

ləşməsinin, yeni sosiomədəni mühitin və s. xüsusən uşaq və yeniyetmələrin sosiallaşmasında çətinliklər yaratdığını aydınlaşdırır (9). G.B. Tağıyeva xüsusi qayğıya ehtiyacı olan gənclərin təhsilinin pedaqoji əsasları (10), X.A. Talıbova kimsəsiz və yetim uşaqlarla tərbiyə işinin təşkili (11) açıqlayırlar.

Göstərilən tədqiqatlarda demoqrafik amillərin şəxsiyyətinin sosiallaşmasına ləngidici təsir göstərdiyi müəyyən edilmişdi. Eyni zamanda, tədqiqatlarda demoqrafik amillərin neqativ təsiri ilə yanaşı yeniyetmənin şəxsi keyfiyyətləri, bu amillərin təsirinə qarşı onların adaptasiya və uyğunlaşması, özünümüəyyənləşdirməsi və özünüreallaşdırması önə çəkilir. Ümumilikdə isə belə nəticəyə gəlmək olur ki, yeniyetməlik yaşı böhran mərhələsi olduğundan, bu dövrdə onların əlavə olaraq demoqrafik amillərin neqativ təsirlərinə məruz qalmaları sosiallaşma prosesinə çoxsaylı maneələr yaradaraq bu prosesi çətinləşdirir. Bu metodoloji yanaşmalar çərçivəsində demoqrafik amillərin neqativ təsirinə məruz qalmış uşaqların sosiallaşmasının özünəməxsusluqlarını müəyyənləşdirmək məqsədi ilə tədqiqat aparıldı. Tədqiqatda, bizi maraqlandıran məsələ demoqrafik proseslərin kiçik yeniyetmələrin sosiallaşmasına təsirinin nəticələrini aydınlaşdırmaq idi.

Tədqiqatı Gəncə şəhərinin orta məktəblərində həyata keçirdik. Əvvəlcə demoqrafik problemlərə malik olan ailələri müəyyən etmək üçün 482 nəfər valideynlə iki sualdan ibarət sorğu keçirdik.

– Aşağıda göstərilən demoqrafik amillərdən hansılarla üzləşmişiniz? (onlara demoqrafik amillərin siyahısı təqdim edildi)

– Üzləşdiyiniz demoqrafik hadisələr Sizin üçün daha çox hansı çətinliklər yaradır?

Sorğunun nəticələrindən aydın oldu ki, 482 nəfər valideynin 156 nəfəri (32%) bu və digər demoqrafik hadisə ilə üzləşmişdir. Bu ailələrin (156-nəfərdən) 31%-i kirayədə qalır. Onlar Gəncə şəhərinə başqa rayonlardan gəlmiş və kirayə evdə yaşayan gənc ailələrdir.

24% ailədə atanın işləmədiyi məlum oldu. Onların bəziləri o öz işini əhəmiyyətli (gəlirli) hesab etmir, bəziləri isə hətta müqavilə əsasında müxtəlif özəl təşkilatlarda işləyir və hər an işsiz qalmaq təhlükəsi ilə yaşayırlar.

Sorğuda iştirak edən ailələrin 24%-i boşanma və ölüm nəticəsində natamam 31 ailədə uşaqlar ana ilə, 7 ailədə isə ata ilə qalırdı. Bu uşaqlar ya nənə-baba, ya da qohum ailələrin nəzarətində yaşayırdılar.

Ailələrin 8%-i qaçqınlıq statusu ilə yaşayırdı. 13% ailədə isə xəstəlik kateqoriyasına daxil olan yeniyetmələr yaşayırdı. Bu xəstəliklərə görmə zəifliyi, epilepsiya, hiperaktivlik, autizm və əqli ləngimə (yaxud ağıl kəmliyi) daxildir.

Demoqrafik problemlərə malik olan ailələri müəyyən etmək tədqiqatımızın I mərhələsi idi. II mərhələdə biz sinif rəhbəri, uşaq birliyi rəhbəri və məktəb psixoloqları ilə birlikdə müxtəlif testlər vasitəsi ilə demoqrafik amillərin neqativ təsirini öyrənmək üçün kiçik yeniyetmələrlə ayrılıqda diaqnostik iş həyata keçirməli idik. Bu iş də müxtəlif mərhələlər üzrə aparıldı. I mərhələdə kiçik yeniyetmələrdə sosiallaşmanın ən mühüm göstəricilərindən biri olan idraki tələbat səviyyəsini müəyyənləşdirməyi qərara aldığımız. Bu zaman V.S. Yurkeviçin eyniadlı anket sorğusundan istifadə etdik (12). Sorğu sinif rəhbərləri ilə aparıldı. Sorğunun nəticələrindən bəlli oldu ki, işsizlik problemləri olan, eləcə də qaçqınlıq həyatı yaşayan ailələrdən olan yeniyetmələrin idrak tələbatları yüksək, kirayədə yaşayan və natamam ailələrdən olan yeniyetmələrin idraki tələbatları orta, xəstə yeniyetmələrin idraki tələbatları aşağı səviyyədədir.

II mərhələdə biz C.Renzullinin məktəbli üçün şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin reyting şkalası (13) metodikasını həyata keçirdik. Psixoloq, yaxud müəllimlər tərəfindən işlənilməli olan bu şkalalardan şagirdlərin idrak və motivasiya sahələrindəki xüsusiyyətlərini qiymətləndirmək üçün istifadə etdik. Əldə etdiyimiz nəticələr I testdəki nəticələrə yaxın oldu. Belə ki, köçkünlük həyatı yaşamış və kirayədə yaşayan yeniyetmələrdə bu göstərici yüksək oldu. Ən aşağı nəticə yenə də xəstə yeniyetmələrdə müəyyən edildi. Ümumilikdə demoqrafik amillərin neqativ təsirləri ilə üzləşmiş kiçik yeniyetmələrin idrak xüsusiyyətlərini verilmiş cavablar əsasında belə səciyyələndirdik:

– Söz ehtiyatları orta səviyyədə idi, anlayışlardan lazım olan yerdə istifadə edə bilirdi, nitqi demək olar ki, onların yaşına uyğun idi. Onları maraqlandıran mövzulara aid informasiyanı tapa bilirdi, anladığı informasiyanı yadında

saxlayırdı, anladığı mövzular və situasiyaların səbəb-nəticə əlaqələrini tapırdı, lazım olduqda suallar verirdi. Müşahidə edə bilirdi, anlaşılıqlı idilər, lakin təəssüratlarını ifadə etməkdə çətinlik çəkirdilər.

II şkalada isə motivasiya xüsusiyyətlərinə görə sınımlanan kiçik yeniyetmələrin bəziləri məsuliyətli idi, nəticə həmişə uğurlu olmasa da verdiyi sözü yerinə yetirməyə cəhd göstərirdilər. Ətrafdakı insanlarla ünsiyyətdə sərbəst olsalar da, inamlı deyildilər. Bacarıqlarını nümayiş etdirmək xahiş olunduqda müxtəlif bəhanələr gətirərək, yayınmağa çalışırdılar. Valideynləri işsiz və qaçqın ailələrindən olan yeniyetmələr buna cəsarətli yanaşırdılar. Bu uşaqlar səmimi olsalar da, ünsiyyətə həvəslə girmirdilər. Dostluq etdikləri həmyaşıdlar onların sosial təbəqəsinə uyğun idi. Bir neçə misal göstərək: natamam ailədən olan yeniyetmələr daha çox xəstə və kirayədə yaşayanlarla, valideynləri işsiz olan yeniyetmələr daha yaxşı təminatlı uşaqlarla yoldaşlıq edirdilər. Ancaq sonuncular dostluq etmək istədikləri qruplarda heç də həmişə qəbul olunmurdular. Bu uşaqlarda dominantlıq üstünlük təşkil etməsə də, onlar yaxşı bildikləri fənlərdə birgəfəaliyyət prosesində qrupun işini isitqamətləndirməyə gücləri çatır.

Sınıf rəhbərləri ilə aparılan sorğulardan sonra növbəti mərhələdə tədqiqatımızı sınımlanlarla apardıq. Yeniyetmələrin üzləşdiyi demografik amillərin neqativ təsirləri fəaliyyətdə və ünsiyyətdə, daha dəqiq desək, hiss və emosionalarda özünü büruzə verir. Bu istiqamətdə biz bu yeniyetmələrin ailəyə, məktəbə (təhsilə) və özünə münasibətini müəyyənləşdirilmək üçün əvvəlcə E.Klessmanın ailədaxili münasibətlər haqqında proyektiv testini həyata keçirdik (14)

Metodikanın tətbiqi fərdi qaydada aparıldı. Əvvəlcə sınımlanların ailəsi, onun tərkibi, ailə üzvlərinin adları, yaşı, peşəsi, iş yeri, ya-şadıqları ev, otaqların sayı, şəraiti və s. soruşuldu. Bundan sonra onlara rəsm vərəqində üfüqi vəziyyətdə yan-yana üç ağac şəkli çəkmək xahiş olundu. Şəkil hazır olduqdan sonra yeniyetmələrdən onları (ağacları) adlandırmaq xahiş edildi. Rəsmindən ağacların adını yazdıqdan sonra daha çox xoşuna gələn ağacın hansı olduğunu ondan soruşduq və bu şəklin altında qeyd apardıq. Daha sonra ona aşağıdakı sualları verdik:

–Hansı ağac daha hündürdür?

- Hansı ağac daha alçaqdır?
- Hansı ağac daha cavandır?
- Hansı ağac daha qocadır?
- Hansı ağac daha gözəldir?

Testin tələbinə əsasən sualların ardıcılığı asandan çətinə doğru istiqamətlənib. Müraciətin əvvəlcə yüksək ağaca edilməsi bağlılıq baxımından daha yüksək qiymətləndirməni ifadə edir. Həmin ardıcılıqla daha alçaq ağac artıq qiymətləndirmənin aşağı səviyyəsini bildirmir, müqayisənin davamı kimi qəbul olunur. Sonra sınımlanlardan ağacın hansının cavan, hansının qoca olduğu soruşulur. Daha sonra müdaxiləedici mənə daşdığından növbəti suallar iki yerə bölünür: Hansı ağacın onun xoşuna gəldiyi, hansı ağacın daha gözəl olduğu soruşulur. Sınımlanların verdiyi cavablara əsasən ağacların bütün xarakteristikaları şəkillərin altında yazılır.

Növbəti tapşırıqda sınımlandan aşağıdakı suala cavab verməsi soruşulur. Bağban olsan hansı ağaca necə qulluq edərsən? Bu zaman sınımlanların cavabları alternativ xarakter daşıya bilər. Məsələn: sulamaq, gübrələmək, istilik vermək, çoxaltmaq, kənarlarını bağlamaq. Sınımlanlar hətta “bəzi ağaclara, ümumiyyətlə qulluq etmək lazım deyil” fikrini də bildirə bilərlər. Bu cavablar da əvvəl olduğu kimi, sınımlanlar tərəfindən çəkilmiş ağac şəkillərinin altında qeyd edilir.

Bundan sonra sınımlanlara meyvə, heyvan, yaxud otaqdakı əşyaların şəkillərini doğru düzmək, sadalamaq tapşırılır. Bu tapşırıqda məqsəd sınımlanların bu əşyalar arasında ardıcılıq əlaqələrini tapmasıdır. Bundan sonra sınımlanın çəkdiyi ağac şəkilləri ilə ailənin hər bir üzvü arasında müqayisə aparmaq tapşırılır və sınımlanın bu şəkli kiminlə müqayisə etməsi ağac şəkillərinin yanında qeyd edilir. Şagirdə bu zaman hər bir ailə üzvünə uyğun rəng seçməsi də təklif olunur. Seçdiyi rənglərə görə onun ailəsinin üzvləri arasındakı qarşılıqlı münasibətləri təhlil olunur. Verdiyi izahlara və qeyd etdiyi rənglərə əsasən bu münasibətlərdə onun mövqeyi öyrənilir. Bu tədqiqatçıya həmçinin uşağın ailədə böyüdüyü sosial mühiti, mədəniyyəti öyrənmək imkanı verir.

Bu testi tətbiq etdikdən sonra əldə etdiyimiz məlumatlara əsasən nəticələr işlənildikdən məlum oldu ki, siniflər üzrə kiçik yeniyetmələr daha çox 3 rəngə üstünlük vermişlər. Şagirdlərin testlərə verdikləri cavabları ümumiləşdirərək,

nəticə çıxarmaq mümkün idi. İlk növbədə, onu qeyd etməliyik ki, problemə görə sınımlanarlarda rəng seçimləri müxtəlif olmuşdu. Müxtəlif problemlə uşaqların verdiyi cavablara əsasən bu testlərin nəticəsində aşağıdakı qənaətlərə gələ bilərik.

Xəstə yeniyetmələrin (onlar testlərə verdiyi cavablarda daha çox soyuq) rəngləri seçmişdilər) ailə üzvlərinə münasibəti:

- pozitiv hisslər: vital başlanğıc, boylanmaq, ümid; açıqlıq, azadlıq, fəallıq, şən-şöhrət, güc; analıq, nəsilartırma, torpaq;

- neqativ hisslər: daxili narahatlıq, həyəcan, üz döndərmə, melankoliya; qısqanclıq, paxıllıq, acgözlük, hiyləgərlik, düşkünlük, sərsəmləmə; çirk, tullantı.

Natamam ailələrdən olan yeniyetmələrin (onlar testlərə verdiyi cavablarda daha çox yaşıl, qara və narıncı rəngləri seçmişdilər) ailə üzvlərinə münasibəti:

- pozitiv hisslər: şəxsiyyətin kamilliyi, sevinc, güc, enerji; ləyaqət, təntənə; şəxsiyyətin kamilliyi, sevinc, güc, enerji;

- neqativ hisslər: mübarizə və müharibə etirəsi; ölüm, matəm, günah.

İşsizlik problemləri olan ailələrdən olan yeniyetmələrin (onlar testlərə verdiyi cavablarda daha çox göy, qırmızı və şabalıdı rəngləri seçmişdilər) ailə üzvlərinə münasibəti:

- pozitiv hisslər: ağıl, nizam-intizam, qayda-qanun, sədaqət; məhəbbət, etiras, həzz-alma; analıq, nəsilartırma, torpaq;

- neqativ hisslər: ağılsızlıq, irrasionallıq; aqressiya, nifrət, təhlükə; çirk, irin, tullantı.

Kirayə həyatı yaşayan yeniyetmələrin onlar testlərə verdiyi cavablarda daha çox sarı, göy və yaşıl rəngləri seçmişdilər) ailə üzvlərinə münasibəti:

- pozitiv hisslər: açıqlıq, azadlıq, fəallıq, şən-şöhrət, güc; ağıl, nizam-intizam, qayda-qanun, sədaqət; vital başlanğıc, boylanmaq, ümid;

- neqativ hisslər: qısqanclıq, paxıllıq, acgözlük, hiyləgərlik, düşkünlük; ağılsızlıq, irrasionallıq; zəhər, xəstəlik, qeyri-kamillik.

Bu testlərin nəticələrini biz birmənalı qəbul etmədik. Biz bu nəticələrdən əlavə yeniyetmələrlə söhbət keçirərək onların ailəyə və ailə üzvlərinə münasibəti haqqında fikirləri öyrəndik. Söhbətlər əsnasında əldə etdiyimiz faktlar göstərdi ki, yeniyetmələr ailədə mövcud olan demoqrafik problemləri, bu problemlərin ailənin

həyatına çətinliklər gətirdiyini başa düşürlər. Buna görə də ailəni və ailə üzvlərini belə problemləri olmayan ailələrdəki yaşadlarından fərqli olaraq adekvat qiymətləndirə bilmir və ya qiymətləndirmədə tərəddüd edirlər. Bu çətinliklərə baxmayaraq, onlar valideynlərini sevirlər. Onların təxminən 3/4 hissəsi ananı, qalanları atanı daha çox sevdiyini bildirmişdi. Ataya bağlılıq kirayədə yaşayan və eləcə də qaçqın ailələrdən olan yeniyetmələrdə daha çox üstünlük təşkil edirdi. Natamam ailələrdə isə təbii olaraq, hansı valideyn ilə yaşayarsa, yeniyetmə ona bağlı idi. Onların digər valideynləri haqqında düşüncələri qarışıq idi. Erkən yaşlardan atasını itirmiş iki yeniyetmədə bu qarışıqlıq daha çox idi, onlardan biri babasını, digəri isə dayısını ata obrazı kimi dəyərləndirirdi.

Üç ağac proyektiv metodikasının nəticələri göstərdi ki, müxtəlif demoqrafik amillərin neqativ təsirləri ilə üzləşmiş kiçik yeniyetmələrin ailə, ailənin digər üzvləri ilə münasibətləri və s. haqqında yetkin təsəvvürləri yoxdur. Bu demoqrafik amillərin neqativ təsirlərinin nəticəsidir. Amma buna baxmayaraq, bu uşaqlarda ailə üzvlərinə qarşı emosional bağlılıq var. Demoqrafik amillərin təsirləri neqativ xarakter daşdığı hallarda ailədə sosial inkişaf şəraitinin pisləşməsinin nəticəsində kiçik yeniyetmələrin sosiallaşması üçün şərait qənaətbəxş olmur. Təbii ki, kiçik yeniyetmələrin valideynləri və ailə üzvlərinə münasibəti valideynlərin və digər ailə üzvlərinin ona münasibətdən qaynaqlanır. Kiçik yeniyetmə dövründə uşaqların həmyaşıd uşaqlar qrupunda ünsiyyətinin təzə-təzə yaranacağını nəzərə alsaq məlum olar ki, bu dövrdə onun ailə üzvləri ilə ünsiyyəti nə qədər vacibdir. Əksər hallarda bu dövrdə valideyn (o cümlədən ailənin digər üzvlərinin) biganəliyi həmyaşıd uşaqlar qrupunun onun sosiallaşmasında rolunu artırır. Bu fakt kiçik yeniyetmələrlə valideynlərin və ailənin digər üzvlərinin ünsiyyətinin nə qədər vacib olduğunu təsdiqləyir.

Testin nəticələrindən, həmçinin məlum oldu ki, demoqrafik amillərin təsiri nəticəsində sevilmək, qəbul olunmaq, müdafiə və təhlükəsizlik kimi tələbatlar aktual olaraq qalır. Bunun nəticəsi olaraq, demoqrafik amillərin neqativ təsirinə məruz qalmış kiçik yeniyetmələrdə özünüqiymətləndirmə və özünərealaşdırma tələbatları ləngimiş olur. Bu kiçik yeniyetmələrin sosiallaşmasına mənfi təsir göstərən əsas məqamlardan biridir.

Bu testlərdən sonra, növbəti mərhələdə tədqiqatımızda əldə etdiyimiz nəticələrin etibarlılığını artırmaq üçün kiçik yeniyetmələrlə daha 2 test-tapşırığı həyata keçirdik. I tapşırıq vasitəsi ilə kiçik yeniyetmələrin sosial maraqları, özünün və ailə üzvlərinin məişəti, sosial həyatı, təhsili ilə bağlı olan, onlardan birgə fəaliyyət tələb edən işlərə münasibəti öyrənilir. Tapşırığın təlimatına görə sınımlanlarla fərdi söhbətlər aparılır və onlarla “keçirdiyin günü, zamanı bölək” istiqamətində tapşırıqlar həll edilir. Əvvəlcə kiçik yeniyetmədən “vaxtınızı necə keçirirsiniz?” sualına cavab istənilir. Tədqiqatda iştirak edən kiçik yeniyetmələr bu suala aşağıdakı cavabları verdilər:

- 1) gün ərzində yuxu saati – 30%;
- 2) dərslə hazırlaşmağa, öyrənməyə – 13%;
- 3) ailə üzvləri və həmyaşıdlarla ünsiyyətə – 20%;
- 4) müxtəlif əyləncələrə – 25%;
- 5) boş-boşuna keçirdiyiniz vaxt – 12%.

Verilmiş cavablarda kiçik yeniyetmələrin gün ərzində fəaliyyətinin mənzərəsi aydın olur. Daha sonra E.İ. Roqovun metodikası (15) əsasında demografik problemlərin içində yaşayan kiçik yeniyetmələrin qorxu hissi keçirib-keçirmədiyini aydınlaşdırdıq. Təlimata əsasən sınımlanlara müxtəlif situasiyalar sadalanır və bu situasiyalardan hansında qorxub-qorxmadığı onlardan soruşulur. Kiçik yeniyetmənin hansı situasiyalarda qorxduğunu müəyyən etdikdən sonra onunla söhbət apararaq bunun səbəbləri aydınlaşdırılır.

Sorğu və söhbət əsnasında məlum oldu ki, kiçik yeniyetmələrin qorxduqları hadisələr onun təlimə və məktəbə münasibətindən, eləcə də demografik problemlərindən asılı olaraq dəyişir. Məsələn, müəyyən edildi ki, xəstə və natamam ailələrdən olan kiçik yeniyetmələrdə qorxular daha çoxdur. Onlar xəstəlik, fəvqəl varlıqlar və qaranlıqdan çox qorxurlar. Kirayədə qalan və valideynləri işsiz olan yeniyetmələr daha çox ləyaqət hissəinə toxunulmasından qorxurlar. qaçqın ailədən olanlar yad insanlardan çox qorxurlar. Bu neqativ emosional hallar yalnız onu əmələ gətirən (daxili və xarici) səbəbləri zəiflətməklə, zərərsizləşdirmək mümkündür.

Kiçik yeniyetmələrlə apardığımız tədqiqat göstərdi ki, demografik amillər yeniyetmələrə təsir göstərir. Bu təsir yeniyetmələrin fərdi xüsusiyyətlərindən və ailə mədəniyyətlərindən asılı olaraq dəyişir. Demografik amillərin xarakteri də bu təsirdə fərqli məzmun yaradır. Demografik amilin neqativ təsiri kiçik yeniyetmələrin sosiallaşmasını ləngidir. Ləngimələr psixikanın bir sıra sahələrinin (emosional sahənin, motivasiya sahəsinin, koqnitiv sahənin) inkişafında çətinliklər yaradır.

Kiçik yeniyetmələrin sosiallaşmasını ləngidən demografik amillərin neqativ təsiri özünü onların ailədaxili və qrupdaxili münasibətlərində də göstərir. Belə ki, onların ailə üzvləri ilə bağlılığında etibarlılıq və əminlik qismən zəifdir. Məsələn, oğlanlar atasını o qədər də güclü kişi hesab etmirlər. Analarla emosional bağlılıq da yeniyetmələri qane etmir. Düşüncələr ki, ana onları anlamır, tez-tez acılayır, tənbeh edir, istədiyini almır və s.

Kiçik yeniyetmələrin ailədəki sosial rolu haqqında təsəvvürləri bəsitdir. Onlar ailə üzvlərində, qayğılarında özlərini kənarında saxlamağa üstünlük verir və bunu təbii hesab edirlər. Valideynlərin də onlara yetərincə tələbkar yanaşmaması kiçik yeniyetmələrin ailədəki sosial rolu barədə anlayışlarının inkişafını ləngidir.

Problemin aktuallığı. Məqalədə demografik amillərin neqativ təsirinə məruz qalmış kiçik yeniyetmələrdə yaranmış psixoloji problemlərdən bəhs edilir. Yaranmış psixoloji problemlərin öyrənilməsi kiçik yeniyetmələrinin sosiallaşmasına mənfi təsirlərin aradan qaldırılması baxımından aktual məsələ kimi dəyərləndirilir.

Problemin elmi yeniliyi. Həm demografik problemlər, həm də şəxsiyyətin sosiallaşması dinamik dəyişən prosesdir. Bu istiqamətdə dövrün tələbləri nəzərə alınaraq baş verən demografik amillərin kiçik yeniyetmələrdə yaratdığı psixoloji problemlərin öyrənilməsi onları sosiallaşması prosesində yaratdığı ləngimələrin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Demografik amillərin kiçik yeniyetmələrdə yaratdığı psixoloji problemlərin öyrənilməsi məktəb müəllimlərinə və psixoloqlara onların sosiallaşmasında yaranmış ləngimələrin aradan qaldırılması üçün yararlı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə, H.Ə. Tərbiyənin demografik problemləri. – Bakı, – Maarif, –1993.– 230 s.
2. <http://www.texts.news/obschaya...knigi/teorii/> Социологические теории
3. Мид, М. Культура и мир детства. – М.: Прогресс, – 1988, – 236 с.
4. Кули, Ч. Социальная самость //Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В.И. Добренкова.– М.: Изд-во МГУ, –1994, – с. 316-329.
5. Abbasova, Q.Y., Mahmudova R.M., Əlizadə H.Ə. Təhsilin sosial-pedaqoji məsələləri. – Bakı: – Turan evi, 2008.– 202 s.
6. https://kpfu.ru/docs/F358637734/1_Xamidlek1.pdf/ Демография.
7. Эюбова, К. Человек в процессе социализации // Psixologiya, – 2003, №1, – с. 72-75
8. Məmmədov, V.Ə. Demografik amillərin tələbələrə neqativ təsiri // “Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində” mövzusunda respublika elmi-praktik konfransın materialları, – Bakı, – 2010, – s. 322-325
9. Məmmədov, S.A. Tələbə şəxsiyyətinin sosiallaşmasında miqrasiya problemi: // ped. elm.nam. dis. avtoref. / – Bakı. – 2004. – 32 s.
10. Tağıyeva, G.B. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan gənclərin təhsilinin pedaqoji əsasları // “Müasirlik və pedaqogikanın aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. –Bakı. – 2009, – 150-156 s.
11. Talıbova, X.A. Kimsəsiz və yetim uşaqlarla tərbiyə işinin təşkili // Elmi-tədqiqat işi, TPI-nin kitabxanası, – 2008, – 53 s.
12. <https://studwood.net/981315/psixologiya/test/> В.С. Юркевич. Тест «Познавательные потребности».
13. <https://psy.wikireading.ru/10292/> С.Рензулли. Тест рейтинговая шкала личностных особенностей.
14. <http://testoteka.narod.ru/pm/1/08.html/> Е.Клессман. Тест «Три дерева».
15. <https://studfile.net/preview/6489161/> Е.И.Рогов. Тест «Страхи».

E-mail: hikmet56@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. H. Ə. Əlizadə*

ped.ü.fəls.dok., dos. S. A. Allahyarova

Redaksiyaya daxil olub: 24.05.2022.